

SYTZE VAN DER ZEE

WILLI LAGES

Ceremoniemeester van de dood

2023 Prometheus Amsterdam

Dit boek kwam tot stand met steun van het Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten.

FONDS Bijzondere
JOURNALISTIEKE PROJECTEN

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Sytze van der Zee

Omslagontwerp Jan van Zomeren

Omslagbeeld Fotocollectie Spaarnestad

Foto auteur Koos Breukel

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

Zetwerk Elgraphic

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 446 4454 8

1

BRAUNSCHWEIG

Zörner & Co

Willi Paul Franz Lages werd op 5 oktober 1901 geboren in Braunschweig, toen nog de hoofdstad van het gelijknamige hertogdom. Met haar middeleeuwse centrum bestaande uit gotische vakwerkhuisen gold de 130.000 inwoners tellende stad als een van de mooiste in het Duitse keizerrijk. Zijn vader Oskar dreef een groothandel in zuidvruchten en koloniale waren – koffie, thee, specerijen, rietsuiker, cacao. De jonge Lages had nog een één jaar jonger zusje, Mathilde ('Tilli') en twee oudere broers. Een van hen overleed in de Eerste Wereldoorlog aan de verwondingen die hij tijdens gevechtshandelingen aan het front opliep. Zijn andere broer, Theodor, koos voor een vrij beroep als handelsagent op provisiebasis voor de conservenfabriek Pinkepank.

Lages leek van jongs af aan voorbestemd om de zaak van zijn vader over te nemen, maar die kreeg voor 1914-1918 diabetes. In de oorlog werden bij hem beide voeten geamputeerd, zodat hij in een rolstoel belandde en zich gedwongen zag zijn zaak van de hand te doen. Om nog wat inkomen te genereren verrichtte hij schrijfwerkzaamheden voor particulieren en de overheid, ook voor de hertogelijke kamer van de heersende vorst, Ernst August hertog van Braunschweig-Lüneburg. Hij hoopte echter op een vaste aanstelling als *Kanzleiangestellte* bij de griffie van de rechtbank. Het zou nog tot 1920 duren voordat hij die kreeg.

De jonge Willi ging na de lagere school, net tien jaar oud – zoals in Duitsland gebruikelijk – naar de *Oberrealschule*, een type middelbare school vergelijkbaar met de havo. In weerwil van het feit dat zijn gedrag als ‘zeer goed’ en zijn vlijt als ‘goed’ werden beoordeeld doubleerde hij in de vierde klas (*Untertertia*) met onvoldoendes voor Frans, Engels en aardrijkskunde. Net als veel andere scholieren verliet hij de school zonder eindexamen te hebben gedaan. Hij kon vanaf 1 april 1916 als leerjongen terecht bij de firma Ernst Zörner & Co, een groothandel in koloniale waren annex koffiebrandery. Evangelisch-luthers gedoopt en opgevoed was hij toen nog lid van een christelijke jeugdorganisatie. Hij zou hiervan tot zijn negentiende lid blijven.

Om hem alsnog klaar te stomen voor de handel wilden zijn vader Oskar en zijn moeder Else Wolff dat hij zich inschreef voor de *Kaufmannsschule*, een soort handelsavondschool, en ook daar eindexamen zou doen. Zijn baas, Zörner, was een man die met zijn rechts-radicalen denkbeelden een tamelijk prominente rol zou gaan spelen in de regionale politiek. Als voormalig frontsoldaat en lid van een vrijkorps sloot hij zich al in 1922 aan bij Hitlers *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP). In Braunschweig hielp hij met nog enkele anderen de lokale partijafdeling op te richten.

Acht jaar later zou Zörner voor deze partij in de landdag komen, het parlement van de vrijstaat Braunschweig. Dankzij zijn contacten als *Alter Kämpfer* – wat een eretitel was voor een langjarige medestrijder van Hitler – belandde hij in 1932 in het Duitse parlement, de Rijksdag, om het daar in Berlijn tot een van de vicevoorzitters te brengen. Hij werd een jaar later benoemd tot eerste burgemeester van Dresden en in 1940 tot gouverneur van het Poolse district Lublin. Het kan niet anders dan dat de jonge Lages een en ander heeft opgestoken van deze doorgewinterde partijbons.

Afkomstig uit een Duits-nationaal milieu keek de zeventienjarige Lages vol afgrijzen toe hoe links-radicalen krachten na de Duitse capitulatie overal in het land de macht naar zich toe probeerden te trekken. Tijdens een verhoor vertelde hij in Nederlandse gevangenschap dat hoewel zijn ouders hem ‘nationaal-bewust’ hadden opgevoed, hij zich

voorheen niet met politiek had beziggehouden. Maar dit veranderde toen hij naar zijn zeggen de chaos die in Midden- en Noord-Duitsland heerste aan den lijve ondervond: ‘En daar heb ik in mijn jonge jaren mijn plicht gedaan.’

Met die chaos bedoelde Lages de politieke omwenteling die in Berlijn begon na het aftreden op 9 november 1918 van keizer Wilhelm II, en die vervolgens uitmondde in de Novemberrevolutie. Want nog voordat de oorlogvoerende partijen op 11 november een akkoord hadden ondertekend voor een wapenstilstand – wat neerkwam op een Duitse capitulatie –, overspoelde een golf van stakingen en muerijen het land. Een van de voornaamste revolutionaire brandhaarden in Duitsland vormde Braunschweig.

De links-radicalen *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USPD) had in die stad een arbeiders- en soldatenraad opgericht die al op 8 november, een dag voor het aftreden van de keizer, alle grote bedrijven platlegde. Tot voorzitter van de raad werd de voormalige anarchist Josef (‘Sepp’) Oerter gekozen. Een delegatie met aan het hoofd de kleermaker August Merges, politiek leider van de USPD, dwong diezelfde dag hertog Ernst August, telg uit het eeuwenoude Welfengeslacht, als eerste vorst in het stuiptrekkend keizerrijk af te treden. Om zich teweer te kunnen stellen tegen contrarevolutionaire elementen richtte de raad de volgende dag naar Russisch voorbeeld een ‘Rode Garde’ op, bestaande uit duizend man.

De revolutie bereikte een climax op 10 november. Met een geschokte Lages als toeschouwer trok een lange stoet betogers van het plein bij het paleis, de Schlossplatz, naar de landdag. Merges riep in het parlement van de nieuwe vrijstaat de Socialistische Republiek Braunschweig uit en installeerde er een Raad van Volkscommissarissen. Tot de acht volkscommissarissen – ofwel ministers – behoorde de vierenveertigjarige Minna Fasshauer. Deze vrouw, die pas op latere leeftijd leerde lezen en schrijven, had zich ontpopt als activiste voor gelijkberechtiging van vrouwen en tegen kinderarbeid. Met haar benoeming op het departement voor Volksonderwijs en Volkswelvaart werd ze de eerste vrouwelijke minister in Duitsland.

Merges liet zichzelf tot president van de nieuwe volksrepubliek uit-

roepen. Om de bevolking in te prenten dat er voortaan een heel andere wind waaide, verspreidde de arbeiders- en soldatenraad pamfletten met vlammeende teksten als:

Proletariërs!

De hele stad is in handen van de arbeiders- en soldatenraad.

Lang leve de Socialistische Republiek!

Lang leve de dictatuur van het proletariaat!

Weg met de oorlog! Lang leve de vrede!

De raad voerde meteen censuur in – die ze kort erop weer afschafte – en liet de eerste arrestatie verrichten onder de meest militante tegenstanders van het nieuwe bewind. Van begin af aan stonden revolutionairen en de gevestigde burgerij met elkaar op gespannen voet, maar vanaf 5 december, na de terugkeer van een regiment huzaren, namen de spanningen alleen maar verder toe. Met name de officieren wilden niets van een revolutie weten.

Ook elders in Duitsland spitste de situatie zich steeds meer toe. Ten slotte resulteerde dit in het besluit van Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, leiders van de communistische *Spartakusbund*, om samen met enkele andere revolutionaire groeperingen op 5 januari 1919 de macht te grijpen. Zij wilden een radenrepubliek stichten, maar vonden hierbij de sociaaldemocratische kanselier Friedrich Ebert op hun weg. Bij gebrek aan een regulier leger riep Ebert de hulp in van enkele vrijkorpssen, onder meer het *Freiwilliges Landjägerkorps Maercker* onder generaal-majoor Georg Maercker en de Marinebrigade Ehrhardt.

De vrijkorpssen bestonden uit frontsoldaten uit de Eerste Wereldoorlog die doorgaans niets moesten hebben van de nieuwe Weimarrepubliek. De meesten waren ultranationalistisch en antisemitisch, en geloofden heilig in de *Dolchstosslegende*. Die hield in dat de sociaaldemocraten het keizerlijk leger kort voor de *Endsieg* het dolkmes in de rug hadden geplant en gedwongen hadden te capituleren. De vrijkorpssen beschikten nog steeds over zware wapens, zoals machinegeweren, mortieren, vlammenwerpers en artillerie, dit in tegenstelling tot de spartakisten. Die waren voor hen dan ook geen partij, en

op 15 januari volgde door de Marinebrigade Ehrhardt de arrestatie van Luxemburg en Liebknecht. Dezelfde avond werden beiden vermoord.

In Braunschweig bleven de revolutionairen onder Merges en Oerter aan de macht. Wel waren ze na de laatste verkiezingen gedwongen een coalitie aan te gaan met de sociaaldemocraten van de SPD. Met de dag groeide de onrust in de stad, totdat begin april alles in een stroomversnelling raakte. Een nieuw plaatselijk actiecomité, bestaande uit spartakisten, riep op 9 april een algemene staking uit, in de hoop samen met andere links-radicalen partijen in heel Duitsland een radenrepubliek te kunnen vestigen. Een van de gevolgen was dat er door de treinstaking in grote delen van het land een tekort ontstond aan levensmiddelen en steenkool.

Tot grote ergernis van de revolutionairen reageerde in Braunschweig de burgerij hierop met een tegenstaking: winkeliers, artsen, apothekers, bankemployés, ook beambten van de posterijen, het openbaar vervoer en de gemeente. Het hele openbare leven lag plat, waarop de rijksregering de staat van beleg afkondigde voor zowel de stad als de vrijstaat. Tegelijkertijd gaf Eberts minister van Defensie, Gustav Noske, generaal Maercker opdracht in te grijpen. Uitgerust met pantserwagens, artillerie en mortierwerpers trokken de soldaten op de vroege ochtend van 17 april van drie kanten de stad binnen, de bajonet op het geweer geplant.

Maercker en zijn tienduizend man tellende bezettingsleger hadden zich al helemaal voorbereid op een bloedige confrontatie met de revolutionairen. Buiten verwachting werden ze als helden ontvangen door een merendeels opgetogen menigte die de hele nacht had staan wachten op hun komst. Ook de jonge Lages en zijn broer Theodor bevonden zich tussen de menigte. *Der rote Terror* was na honderdzestig dagen voorbij. Allereerst haalden de soldaten de rode vlaggen van de openbare gebouwen naar beneden en verbrandden die op de Schlossplatz. Ze hesen daarvoor de zwart-wit-rode keizersvlag. Verder pakten ze vijftig links-radicalen op, onder wie Oerter.

's Middags maakten vertegenwoordigers van het voormalig bewind hun opwachting bij Maercker in hotel Deutsches Haus. Zonder Merges, want de president van de voormalige Socialistische Republiek Braunschweig had de benen genomen naar Berlijn. Direct bij binnenkomst

beet Maercker, een echte ijzervreter, de delegatie toe: ‘Braunschweig heeft de treurige reputatie verworven een etterbuil van het Duitse rijk te zijn. Ik zal deze etterbuil grondig wegsnijden.’ Dat bleek niet aan dovemansoren gericht, en een van de eersten die zich aangesproken voelde om hem hierbij de helpende hand te reiken, was Lages.

Toen in Duitsland de ommekeer kwam en ‘nationaalgezinde burgers’ zich begonnen te organiseren, vertelde hij tijdens een verhoor, had hij zich bij ‘een vaderlandslievend genootschap’ aangesloten. Hij bedoelde ‘een vrijwilligersregiment, een burgerweer’. Nog in april had generaal Maercker direct na zijn intocht het initiatief genomen voor de oprichting van twee milities, die de orde moesten helpen handhaven: het *Jäger-Regiment Braunschweig* en de *Landeswehr Braunschweig*. Deze laatste formatie timmerde aan de weg met de leus: ‘Iedereen moet en kan zich in eigen belang enkele uren per week aan het vaderland wijden.’

Lages meldde zich als vrijwilliger aan bij het rekruteringsbureau van het Jäger-Regiment Braunschweig. Hij ging ervoor zorgen, moet hij hebben gedacht, dat de geschiedenis zich niet meer zou herhalen. En hij had het er graag voor over, die paar uur in de week exerceren, schieten, patrouilleren. Hij moest het uniform wel uit eigen zak betalen: het wat slobberige jasje, de brede riem met de patroontasjes, de kniebroek, de beenwindsels alsmede de helm, de veldmuts en de ransel. Ook patriottisme heeft een prijs. Hij leerde er schieten, aanvankelijk met de oude jachtbuks van zijn vader, op een uitgestrekt terrein ten oosten van Braunschweig, het Franzsche Feld. Dat was genoemd naar een boer uit de stadswijk Riddagshausen, Franz.²

Op het tijdstip dat de revolutie in de kiem werd gesmoord, werkte Lages nog steeds bij de firma Zörner. Hij had er op 1 april 1919, na een leertijd van drie jaar, een vaste aanstelling gekregen als verkoper. Daarnaast hield hij er de bevoorrading administratief bij. Hoewel hij het zijn ouders had beloofd, had hij zijn leertijd niet afgesloten met een examen bij de Industrie- und Handelskammer. Vermoedelijk omdat hij zich toch niet als zelfstandige zou kunnen vestigen. Hij volgde nog wel, met het oog op een mogelijke loopbaan in de handel, verschillende praktijk- en theoriecursussen.

Freiwillige vor!

Annahmestelle:
Reichswehr-
Berbeamte
Braunschweig
Fallerleberstr. 33

Sämtliche Militärpapiere
u. poliz. Führungszeugnisse
sind mitzubringen.

Jäger-Regt. Braunschweig.

Annahmestelle für die Jäger, Reichswehr, Braunschweig

Druck u. Druck d. George Richter Braunschweig

Affiche van het vrijkorps Jäger-Regiment Braunschweig, waarbij Lages zich na de Eerste Wereldoorlog aansloot.

In 1920 probeerde hij het bij Zörner nog als vertegenwoordiger, maar na een jaar gaf hij er de brui aan en besloot naar een baan bij de politie te solliciteren. Wel met toestemming van zijn ouders, zoals hij, de gehoorzame zoon, telkens benadrukte. In het getuigschrift dat hij die zomer bij zijn vertrek meekreeg, stelde Zörner vast dat zijn pupil er in alle sectoren van de branche naar had gestreefd te worden opgeleid tot ‘een kranige koopman’. Ook zijn gedrag was al die jaren onberispelijk geweest: ‘Wij beschouwden hem als onkreukbaar en betrouwbaar; hij was altijd vlijtig en gezeglijk.’

Lages ging bij de politie ongetwijfeld ook met het oog op de zware economische crisis. Als gevolg van hyperinflatie deed die de jonge republiek op haar broze grondvesten schudden. Het begon er mee dat de regering in Berlijn de enorme oorlogsschulden niet meer kon afbetalen. Toen de geallieerden op grond van het vredesverdrag van Versailles het immense bedrag van 132 miljard goudmarken aan herstelbetalingen eisten, ging de hele economische en financiële wereld in Duitsland onderuit.

Terwijl in die tijd voor één Amerikaanse dollar al 330 rijksmark moest worden betaald, bedroeg de koers twee jaar later 4,2 biljoen rijksmark. Om boodschappen te kunnen doen sjuwden mensen hun papieren geld mee in een kruiwagen of een wasmand. Een ei kostte 320 miljard mark en een liter melk 300 miljard. Spaartegoeden verdampten compleet en de geldontwaarding veroorzaakte een golf van ontslagen en massale werkeloosheid. Tegen deze achtergrond leek een baan bij de overheid nog relatief veilig.

Lages kon in Bremen terecht bij de *Schutzpolizei*, de geüniformeerde surveillancedienst. Afgezien van het feit dat hij eigenlijk niets zag in een kantoorbaan, zo verklaarde hij na de oorlog, deed hij deze stap ook ‘uit idealistische overwegingen’. Hij wilde bij de politie een nieuw bestaan opbouwen, met betere toekomstverwachtingen. ‘Ik zei bij mijzelf: dit is een beroep dat niet alleen mij persoonlijk zal bevredigen, maar dat er ook toe zal leiden dat er in het vaderland weer rust en duidelijkheid en orde zullen terugkeren.’ Waarmee hij doelde op de turbulente, haast traumatische naoorlogse periode.

De opleiding in Bremen duurde zes maanden. Lages’ instructeurs

op de politie­school waren overwegend veteranen uit de Eerste Wereld­oorlog, doorgaans ultranationalistisch en conservatief. Evenals de soldaten van de vrijkorpsen geloofden ze heilig in de Dolchstosslegende. De socialisten hadden hand in hand met de Joden en de vrijmetselaars het keizerrijk in het verderf gestort en het trotse, nationale erfgoed verkwanseld, stampten ze er bij hun cursisten in. Het was een vorm van indoctrinatie die op de middellange termijn rampzalige consequenties zou hebben.

Hij leerde er verder schieten met de Luger 1908, de lange Mauser, het machinepistool en de karabijn. De cursisten kregen les in vechtsporten als jiu­jitsu en boksen. Aan theorie stonden op het rooster onder meer rechtswetenschap, burgerkunde, terreinkennis en wapenkunde. Een instructeur noemde Lages op 21 januari 1922 in een beoordeling ‘een van de gezeglijkste, bruikbaarste kandidaten’. Om eraan toe te voegen: ‘Hij zal een flinke (*tüchtige*) politiebeambte worden.’

Tijdens een verhoor ging Lages er later prat op dat hij van de 127 cursisten tot de drie besten behoorde. En dat terwijl de anderen nota bene allemaal een middelbare schoolopleiding hadden gevolgd. Bij wijze van beloning kreeg hij op het commissariaat van de Schupo in Bremen een aanstelling als onderwachtmeester. Na eerst in de buitendienst te hebben gezeten werd hij in februari belast met administratieve taken, zoals het bijhouden van het journaal. Hij moest in dat logboek de dagelijkse activiteiten notuleren. Volgens een getuigschrift had hij zijn werkzaamheden tot volle tevredenheid verricht: ‘Lages heeft een voorkomend en hoffelijk gedrag vertoond.’

Eind 1922 keerde hij terug naar Braunschweig, waar hij een gelijkwaardige baan vond bij de Schupo. De voornaamste reden was dat hij een jaar eerder op dansles een meisje had leren kennen, de vijftienjarige telefoniste Martha Stahlhut – ze noemde zich Marta – met wie hij zo’n beetje verking kreeg. Ze was geboren op 19 mei 1905, zodat het leeftijdsverschil vier jaar bedroeg. Met haar felle blauwe ogen, blonde haar en ranke postuur gold ze als een aantrekkelijke verschijning. Later vertelde zij dat haar familie zich erover had verbaasd dat ze juist met iemand als hij omging. ‘Hij was altijd zo stil en ernstig,’ zei ze, ‘terwijl ik de vrolijkste thuis was.’